

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
 ИЗВЕСТИЯ НА ИНСТИТУТА ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК „ПРОФ. ЛЮБОМИР АНДРЕЙЧИН“
 Книга XXXIV

**МЕЖДУМЕТИЯТА В ДИАХРОНИЯ:
 МЕЖДУ КНИЖОВНАТА НОРМА И РАЗГОВОРНАТА РЕЧ¹**

Марияна Цибранска-Костова, Ваня Мичева
 Институт за български език, БАН

**INTERJECTIONS IN DIACHRONY: BETWEEN
 THE LITERARY NORM AND THE COLLOQUIAL LANGUAGE**

Mariyana Tsibranska-Kostova, Vanya Micheva
 Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences

Резюме: Изследването представя структурните и семантичните особености на междуметията в два диахронни езикови корпуса: бележките на българските книжовници от X до XVIII в. и новобългарските дамаскини от XVII в. Установява се принадлежността на о, ох, олеле, е, үви, горе, горко, злѣ, тежко към емоционално-експресивните междуметия, които в историята на езика ни са най-богатият клас. Като вокативни се реализират о, ох, ой. Към комуникативния тип принадлежат вторичните междуметия амин, я послушай, слүшай, ами послушай, тако ми, тако ми Бога, жив Господ Бог, които функционират като дискурсивни и прагматични маркери. Като разговорни се определят ой, олеле, ох, е, е де, я слүшай, о горко ми, о злѣ.

Ключови думи: междуметия, история на българския книжовен език, разговорен език

Abstract: The paper examines the structural and semantic features of the interjections in two diachronic linguistic corpora: the notes of the Bulgarian writers from the 10th to the 18th century and the New Bulgarian damascenes from the 17th century. The affiliation of о, ох, олеле, е, үви, горе, горко, злѣ, тежко to the emotionally expressive interjections, which are

¹ Авторките изказват благодарност за финансовата подкрепа на Българската академия на науките по двустранното споразумение за безвъзмездни средства между БАН и Румънската академия.

the richest class in the history of our language, is established. As vocatives are realized о, ох, ои. The secondary interjections амин, я послушай, слушай, ами послушай, тако ми, тако ми Бога, жив Господ, Бог belong to the communicative type, they function as discursive and pragmatic markers. Ой, оле-ле, ох, е, е де, я слушай, о горко ми, о злѣ are defined as part of the colloquial language.

Keywords: interjections, history of the Bulgarian literary language, colloquial language

1. Въведение

Междуметието е специфичен представител на класа служебни думи в рамките на неизменяемите части на речта и за разлика от предлозите, съюзите и частиците, обикновено се изключва от граматиките на старобългарския език. Причината е неговата нерелевантност по отношение на синтаксиса, доколкото самата природа на тази служебна дума не изисква вътрешноизреченски релации, а изразява емоции и състояния. Основен признак на междуметието е синтактичната независимост, или изолираност, от останалите елементи на изречението. За неговата лингвистична природа са се изказвали редица учени и са формулирани различни подходи, но нашата цел тук няма да бъде да теоретизираме изследователските гледни точки, а да приведем база данни за употребата на тази част на речта в диахрония. Затова ще споменем само някои съвременни езиковедски мнения. В *Грамматиката на съвременния български език* определението е: „Междуметието е неизменяема дума, с която се изразява непосредствено чувство (емоция) или емоционално-волева подбуда“ (Грамматика/Gramatika 1983: 467). За разлика от всички останали думи, като езикова категория то не притежава номинативна функция, а изразява емоционално-експресивни, инстинктивни или осъзнати реакции или възпроизвежда реални звукови явления с различен произход. В публикациите на К. Томова междуметието е представено в по-широк семиотичен контекст като субструктура от семиосферата с прототипно ядро и периферия, която се реализира по специфичен начин в българския и чешкия език (Томова/Tomova 2011, 2016). Специално се обръща внимание на етнолингвистичните особености на междуметието *ти, ти, ти*, което се причислява към класа на кратките, морфологически неразчленими (непроизводни) лексикални единици, които директно изразяват текущото ментално състояние на говорещия или емоцията му (Томова/Tomova 2015).

В проучванията на Кр. Петрова се предлага комбинирана класификация на единиците на полеви принцип, като се конструира функционално-семантично поле на „междуметността“. То е полицентрично, с прототипично ядро от емоционално-експресивни междуметия, а периферията на полето се структурира от другите типове междуметия: императивни, директивни, вокативни, особенния подклас с глаголни и други единици на границата с други полета и типове езикови единици. *Междуметие* се използва като обобщаващ термин, покриващ подкласовете от междуметия и звукоподражания. Междуметията се описват от гледна точка на произхода им – изконни и заемки (Петрова/Petrova 2005, 2011, 2016; Petrova 2013).

Според М. Стаменов този тип вокативно-експресивно използвани изразни средства като че ли никога не са се оказвали в ползването на езиковедите, за да бъде направен систематичен анализ на начините на тяхното използване. Авторът предлага системно проучване на междуметията – заемки от османски турски (Стаменов/Stamenov 2015). От „неменливите думи и възклици“ на Б. Цонев (Цонев/Tsonev 1984/1934) до днес българските учени продължават да обогатяват научния възглед за тяхната същност. След дисертациите на К. Томова и Кр. Петрова едва ли бихме могли все още да наричаме междуметията „забравените деца на българската граматика“ (Ницолова/Nitsolova 2008). Но големият въпрос за омонимията между частици и междуметия още не е решен. Ние приемаме един практически подход, който ни помага да се ориентираме в сложната езикова действителност на диахронията: единствен сигурен признак за разграничаване на междуметията от другите части на речта (най-често частици) е способността им да образуват самостоятелно изказване (Петрова/Petrova 2016). Разбира се, лексикално-семантичната омонимия може да бъде разгледана в широк теоретичен план (Стаменов/Stamenov 2020), но за целите на нашето изследване и с оглед спецификата на средновековните съчинения предпочитаме практическия.

Езиковият материал е ексцерпиран от два основни корпуса: *Бележки на българските книжовници X–XVIII в.* (по-нататък: Бележки/Belezhki 2003, 2004) и новобългарските дамаскини от XVII в. Паралелно привеждаме данни и от някои други по-късни източници, за да проличи развитието на категорията в диахрония. Задачите ни са основно три:

1. Да изолираме употребените междуметия и да анализираме тяхната същност и функция в структурата на регистрирания запис в първичната бележка на преписвача или във вторичните бележки на по-късните потребители на книгата, подвързвачи, купувачи, притежатели и др.

2. Да анализираме традиционните и иновативните явления в новобългарските дамаскини с оглед употребите на първични и вторични междуметия.

3. Да отговорим на въпросите в каква степен междуметията се употребяват по установен модел и в каква според индивидуалното емоционално състояние на пишещия, къде е границата между тях; може ли тази част на речта да бъде дискурсен маркер за живата реч през Средновековието.

Така формулираните цели и задачи подсказват, че се придържаме към една от възможните гледни точки за междуметията, а именно: че е елемент на речта с повишен емотивен, когнитивен или волитивен (volitive – свързан с желанията) статус; че създава семантични връзки с прякото си текстово обкръжение и кодира неговото съдържание в минимален езиков облик от фонемни или в думи и словосъчетания; че подлежи на класификация по структура и съдържание като останалите езикови единици (повече за лингвистичната теория у Wharton 2003:177–178; Wierzbicka 1992: 163; Wierzbicka 1994: 433; Wierzbicka 1996; Амека 1992: 101–118; Nordgren 2015; Вежбицка/Wierzbicka 1999). Диахронното проучване обаче изисква към общотеоретичните езиковедски наблюдения да

бъдат добавени въпросите кои точно елементи в старобългарски са междуметия; какви са по структурен тип и функции; заимстват ли се изцяло от преводните образци, има ли и какъв е собствено българският домашен влог в тази част на речта; как следва да се разглежда техният функционален статус спрямо книжовната норма и разговорната реч. С оглед на специфичния жанров тип *marginalia*, който е един от корпусите за ексцерпция, следва да се установят мястото и ролята на този сегмент в цялостната композиция на бележките на средновековните книжовници. С оглед пък на специфичния жанр на новобългарските дамаскини се търсят процесите на съчетаване на книжовни и говорими елементи на всички равнища на езика: словообразователни варианти на междуметните единици, нови лексикални единици от изучавания клас, нови прояви на междуметизация на наречия, съчетания и др.

Независимо че не се изучават сред служебните думи в старобългарските граматика, междуметия, зафиксирани в класическите старобългарски паметници, са обект на лексикографска разработка. За най-чести междуметия в старобългарски се посочват оувъи и горъ (Scripta Bulgarica), но ако се позовем на *Старобългарския речник*, можем да изброим разнообразни по произход и структура представители, например: хебраизмите аллиоуѣ, аминъ (Стбр/Stbr 1999: 19, 21), усвоени с гръцко посредничество; о веле за изразяване на възхищение в *Супрасълския сборник* (Стбр/Stbr 1999: 144), дори фраземи от типа тако ми богъ 'Бога ми' (Стбр/Stbr 1999: 104). Установява се и известна терминологична разлика спрямо съвременната граматична терминология в назоваването на средствата за изразяване на емоции. Така например оувъи и оува са междуметия, съответно в значение 'горко ми, тежко ми', оѣоѣ, и 'у, уха за възмущение и негодувание', оѣѣ (Стбр/Stbr 2009: 1025), но о се възприема като частица за изразяване на емоции, ѣ, а еи за утвърдителна частица (Стбр/Stbr 2009: 7, 473) и др.

2. Междуметията в *Бележки на българските книжовници X–XVIII в.*

Както може да се очаква, междуметията не са силно количествено застъпени и преди всичко не са разнообразни по форма и съдържание. От двата тома *Бележки на българските книжовници* се извличат следните примери:

2.1. Първични междуметия

2.1.1. Структурен тип О

О – Възклицанието има статут на междуметие и е заимствано от гр. ѱ, ѱ, познати на Античността и класическия библейски текст (LS 1996: 2029). Славянските книжовници го изписват и с *omega*. Въпреки че е минимален фонетичен сегмент, в избрания текстов корпус неговият емотивно-когнитивен потенциал реализира следните основни кодове:

– Обръщение към абстрактен или конкретен адресат на комуникацията. В тази си функция междуметието върви в неразривна цялост с името адресат в

номинативна единица, което се поставя в звателен падеж. Подобни формули са трафаретни и част от култово-религиозната насока на различни средновековни жанрове. Обикновено стоят в началото на фразата и въвеждат в дадена комуникативна ситуация. Примери: О, благодѣти гнѣ – О, благодат господна (*Добромировото четвроевангелие* от XII в. – Бележки/Belezhki 2003: 90); Великѣи ѿ црю Іване Аѣдѣиѣ – О, велики царю Йоане Алексанре (*Похвалата към владетеля в Песнивеца* от 1337 г. – Бележки/Belezhki 2003: 43); Ѡ црю небѣсны помози (*Ватикански препис на Манасиевата хроника* от 1334–1345 г. – Бележки/Belezhki 2003: 43). Последното обръщение към Бога е форма на измолване на Божието застъпничество и е вид просителна формула, която познава варианти и може да е както самостоятелна, така и в конструкция на цялостен израз. Популярният в *Бележките* възглас обръщение към Бога се съчетава с императивни глаголни форми, изразяващи желанието за закрила, спасение и благодат: Ѡ гѣ направи и поспѣши; Ѡ гѣ, помози, Ѡ гѣ поспѣши; О, гѣ, спѣси, о гѣ направи и поспѣши раба бѣи Аснава; Ѡ бѣ избави ма ѿ тражкѣ (*Рилско четвроевангелие* от 1361 г.; *Томичов псалтир* от началото на XIV в.; *Белградско изборно евангелие* от XIV в.; *Струмишки апостол* от края на XIII в. – Бележки/Belezhki 2003: 50, 55, 61, 117). Обръщение прошение може да се отправи към светец или към висш църковен авторитет. Други по-късни примери: Ѡ оцѣ стѣ в *Тишен пролог* от 1588 г., Ѡ Николае в *Служебен миней* от 1618 г. или помѣни и мене, ѿ сѣжителю Хвѣ в *Хиландарски служебник* от XVII в. (Бележки/Belezhki 2004: 24, 40, 65).

– Емотивен маркер за изразяване на предупреждение, съжаление, заплаха за възмездие. Често е усиловащ елемент и се комбинира с други междуметия, за да формира емоционална формула от типа Ѡ, горѣ тебѣ – О, тежко ти (*Боянско изборно евангелие* от първата половина на XIII в. – Бележки/Belezhki 2003: 32, 147). Авторите на корпуса разчитат четирикратна употреба на междуметието в този паметник, а в два от случаите цялата формула е отправена към преписвача Продан, който се самосъжالياва, понеже се е чувствал зле, и нарича себе си „безчестен“. Личното име и неговият църковен статус се подчертават от разширението с вокативите Продане, бче.

Охъ – Развива се отново върху основата на гръцките ѿ, ѿ и е еквивалентно на съвременните ох, о. Въпреки че не е отбелязано в класическите старобългарски паметници, трябва да се признае, че е с най-висока честота в извлечените примери от изследвания корпус бележки. Тук следва да се цитира анализът на Ларс Нортгрен за гръцките междуметия, според който също най-много примери изразяват болка и оплакване (Nordgren 2015: 93–164). Междуметието покрива емотивните функции на гръцките си еквиваленти в следните аспекти:

– Изразява болка в пряк и метафоричен смисъл, оплакване, недоволство от конкретно състояние, упрек. За преписвачите книжовният труд е свързан с трудности от битов и професионален характер. Именно отразяването на тези несгоди често е един от най-автентичните мотиви в преписваческите записи, разкриващи ежедневието на човека, посветил се на писменото слово. Затова не буди изненада фактът, че междуметието много често е въвеждащ емотивен мар-

кер за психическото и физическото състояние на преписвача. Той се оплаква от писмовния си материал, от мастилото, от извора, от който преписва, от времето, от собственото си здравословно състояние и др. Може да се обобщи, че емоциите изненада и радост, които са типични за палитрата на гръцкия съответник, не се регистрират в корпуса бележки. Примери: *Ухъ*, до коли тетрадъ, маико моа в *Добрейшовото евангелие* от средата на XIII в.; *ѡ*, глѡдѣнь съмъ та ми е сѣце смѣщено в *Светогорското Драгино евангелие* от втората половина на XIII в.; *Ох*, маико моа, що патихъ съ злемъ чръниломъ в *Белградското изборно евангелие* от XIV в.; *Ухъ*, брате, мои брате в *Празничен миней от Синай* от 60–70-те години на XIV в.; ми са додѣна ѡ вса недрѣдѣ охъ що кю... – Омръзна ми от всички неуредици, ох, какво ще правя в *Евангелски и апостолски четения* от XIII–XIV в.; *Ухъ* зло перо, що патѣ в *Сборник слова* от Пловдивската библиотека от XV в.; *ѡ* да мѡ сѣдѣть бѣ кои е тоа извотъ писѣ в *Псалтир* от Националната библиотека в София от XVI в.; *ѡ* что пострадѣ ѡ злѡ хар'тию в *Паренесис* на Ефрем Сирин от XVI в.; *ѡ* зла хар'та в Пролог от 1694 г. и др. (Бележки/Belezhki 2003: 33, 34, 36, 61, 84; Бележки/Belezhki 2004, 29, 32, 365). Междуметието може да бъде част от емоционална емфазия и да се повтаря до три пъти в свързан текст или самостоятелно, с което се подсилва експресията.

– Изравнява се по функции с *0*, за да значи обръщение. Примери: *Ухъ*, бѣже мои в *Доброчиновото четроевангелие* от XII в. (Бележки/Belezhki 2003: 27); *ѡ* прѣчѣта цѣ в *Евангелски и апостолски четения* от XIII–XIV в. (Бележки/Belezhki 2003: 32, 97) и др.

0и – Произносителен вариант при контаминация между гръцките еквиваленти *ѡ*, *ѡ* мои, *ѡ* мои. В *Бележките на българските книжовници* това междуметие е рядко. Засвидетелствано е в бележка към *Врачанското евангелие* от първата четвърт на XIV в. в минималния контекст *0и* волѣре в запис на преписвача. Какво е искал да изрази, остава неясно поради непълния запис, но при всички случаи е очевидно, че междуметието отново се съчетава с вокатив на длъжностно название, съществително нарицателно в мн. число (Бележки/Belezhki 2003: 56).

2.1.2. Структурен тип Е

Е дѣ – От изследвания текстове корпус можем да допуснем функция на междуметие на израза, съставен от двете частици с подсилваща функция: *е дѣ*. Писмената му фиксация е сравнително ранна в паметници още от XIII в., като: *Е дѣ* проклѣта хар'та в *Добрейшовото четроевангелие* от средата на XIII в.; *Е дѣ* не могѣ злѣ, *е дѣ* и вѣтрѣ силенъ, не имамъ що – Е, де, не мога, че ми е зле; е, де, че и вятърът е силен, та не знам какво да правя (Бележки/Belezhki 2003: 33). И в по-късните записи запазва ролята си на маркер за отрицателна човешка емоция, оплакване, съжаление, укор, недоволство, в силна форма отчаяние, сравни в *Четроевангелие* от 1544 г. от Националната библиотека в София: *Е дѣ* зѣ листа що се намери невѣжѣ глѣ злое мастило не вѣди нѣ хар'тия (Бележки/Belezhki 2004: 10, 129, в превод: Е, де, лоши листа, отде се намериха. Невежата ще каже, че лошо бива мастилото, а не хартията). Може да се отбележи, че тази употреба

на частиците има разговорен статус според съвременния *Речник на българския език* в съвсем същата функция за изразяване на несъгласие, възмущение, недоволство, укор или досада, т.е. изцяло е емотивен маркер (РБЕ/РВЕ, разговорна частица *де*; Илиева/Пиева 2019). Гръцки междуметия на *e*-основа са $\epsilon\acute{\iota} \delta\grave{\epsilon}$, $\epsilon\acute{\iota}\alpha$, $\epsilon\acute{\iota}\acute{\epsilon}\nu$, $\epsilon\acute{\iota}\alpha$, $\acute{\epsilon}\lambda\epsilon\lambda\epsilon\upsilon$, $\epsilon\upsilon\alpha\acute{\iota}$, $\epsilon\upsilon\omicron\iota$ (LS 1996: 480, 481, 724 и др.). Частицата *де*, *де*, има индоевропейски произход и първичен показателен характер. Тя е компонент в гръцките междуметия $\delta\epsilon\upsilon\tau\epsilon$, $\delta\epsilon\upsilon\rho\omicron$ с подбудителни функции ‘хайде, давай, махай се’ и др. Тъй като посочените от нас записи са оригинални, можем да предположим разговорен статус на израза *e de* и принадлежността му към общи балкански тенденции за изразяване на емоции.

2.1.3. Структурен тип У

Оувы – В *Бележките* се открива междуметието оувы за изразяване на болка, съжаление в типичния за средновековния книжовник контекст на самоокайване поради тежките условия на труд и поради творческото безсилие на обикновения „нищ“ човек: $\text{Ѹви горѣ мнѣ ѡкаанномѸ}$ в *Сборник на поп Пунчо* от 1796 г. Повечето междуметия от структурен тип ОУ в старобългарския език имат гръцко съответствие оїѡи, което показва техния самостоятелен произход.

2.2. Вторични междуметия

В научната литература така се означават други части на речта, които придобиват способността да означават емоции и състояния. В този случай тяхното номинативно значение да назовават обекти, субекти или явления от действителността остава на заден план, но безспорно е в основата на новата им функция.

Горѣ – Както посочихме, това е едно от най-ранните писмено засвидетелствани и високочестотни междуметия в старобългарския език. Познато е на евангелския текст и има гръцки съответник $\omicron\upsilon\alpha\acute{\iota}$ (Стбп/Stbr 1999: 359). Често е елемент на съчетание с местоимение в дателен падеж и означава ‘тежко, горко ми (ти, му и т.н.)’, оїѡи. Представлява сравнителна степен в ср. род на прилагателното зълъ с компаративна основа горъш-. За *Бележките* то е типично поради традиционните снижавачи елементи, с които книжовниците преписвачи назовават себе си, понеже са тленни и грешни хора и не могат да изпълнят докрай Божието слово. Затова са налице цялостни формули в 1 л. ед.ч., по-рядко в друго лице. Примери: $\text{ѡ, ѡ, ѡ горѣ мнѣ грѣшномѸ}$ в *Служебен миней* от XVI в.; $\text{Ѹви горѣ мнѣ ѡкаанномѸ}$ в *Сборник на поп Пунчо* от 1796 г.; $\text{ѡ, ѡ, ѡ, ѡ горѣ мнѣ ѡкаанномѸ}$ – един много силен емоционален възглас в *Четвероевангелие* от Националната библиотека от XVI в., тъй като самият запис документира страданието и уплахата на записвача от идването на еничари и от това каква съдба очаква малките му деца, явно подходящи по възраст да бъдат отведени от турците заради кръвния данък (Бележки/Belezhki 2004: 30, 111).

Майко моя, мои братѣ – В ексцерпираниите примери от корпуса бележки сме свидетели на ранни прояви словосъчетанието *майко моя* да изпълнява само емотивни функции и да приема характера на междуметие, а не на конкретно

обръщение към родната майка. Такива са вече цитираните примери от *Добрейшовото четвороевангелие*, което държи първенството по разговорни словесни формули за емоции, както и в *Белградското* от XIV в., сравни: в *Добрейшовото* – *Ухъ, до коли тетрадъ, маико моа*; в *Белградското изборно евангелие* – *Ох, маико моа*. Това е доказателство, че в писмената реч много рано роднински названия на близки хора поемат функциите на емоционални маркери и се изравняват по статус с междуметията. Подобна функция притежава и обръщението *Ухъ, брате, мои брате* в *Празничен миней от Синай* от 60–70-те години на XIV в.

С тенденция към обобщителен емотивен маркер е обръщението *Боже*, използвано повсеместно. Тази група междуметия в диахрония е неясно множество, тъй като липсват речевите фактори в реалната комуникация, които могат да уточнят статуса на използваните думи и форми. Например от съвременна гледна точка *Амин* се третира и като наречие, и като междуметие в значение ‘наистина, така да е, истина е’, но за средновековния текст то може да е и задължителна формула, в която семантиката на изконното значение не е избледняла. Затова в *Старобългарския речник* лексемата има двойка функция и на междуметие, и на съществително, включително в колокативни единици (Стбр/Stbr 1999: 21–22).

Ще си позволим да приведем и един много интересен пример от *Абагар* на Филип Станиславов от 1651 г., признат за първото българско печатно съчинение с новобългарски езикови елементи. В него се открива едно рядко допълнение към изследваната тема, което доказва народния му характер. Лексикалното богатство на *Абагара* предоставя на изследователите формата *иауѡхилеле* от оригиналното поучение на епископ Станиславов към духовните наставници. Той предупреждава какво ги очаква при неспазване на пастирските им задължения: *Тѡ гѡре вамн, када вн рецет Хрнствс, Иауѡхилеле вамн Пастрнн, заштѡ Стадѡ мѡвнне не наѡцнстѡ, амн запѡстнстѡ*. Още В. Пундев я извежда по образа на *iaoh* от *Ritual Rinski* на Бартол Кашич в комбинация с народно-разговорното *леле* (Пундев/Pundev 1924: 331; Цибранска-Костова/Tsibranska-Kostova 2016). Следователно става въпрос за две отделни междуметия, подсилени от книжовното *горе*, известно още на старобългарския евангелски текст. По този начин дори в сравнително по-бедната по обясними причини група на междуметията може да се наблюдават разнопосочните влияния върху паметника и неговото своеобразие.

3. Междуметията в новобългарските дамаскини от XVII в.

През XVII в. в новобългарските дамаскини се възстановява връзката между говорим и книжовен език за първи път след старобългарския период. В текстовете от този тип е засвидетелстван живият български език от втората половина на XVII в., обогатен с книжовна лексика и начини на изказ. Всички изследователи се обединяват около тезата, че дамаскинарите отговарят на изискванията на епохата на Предвъзраждането да създават достъпни за повече хора произведения, които да увеличават кръга от просветените българи и да разширяват светогледа на четящите и слушащите. Точно затова книжовният език на народна

основа по своята същност е близък до този в *Бележките*, които анализирахме в първата част на нашето изследване. Материалът е ексцерпиран от *Тихонравовия дамаскин* (Дьомина/Dyomina 1971), *Троянския дамаскин* (Иванова/Ivanova 1967), *Ловешкия дамаскин* (Младенова, Велчева/Mladenova, Velcheva 2013). Примерите се цитират, без да се привеждат надредните знаци, понеже не носят допълнителна информация с оглед на избраната проблематика.

3.1. Първични междуметия

3.1.1. Структурен тип О

О – Това е най-честото междуметие в езика на новобългарските дамаскини, за *Тихонравовия дамаскин* са засвидетелствани 168 случая (РКБЕНО/РКБЕНО 2012: 580). Представя се с няколко семантични реализации:

– С типична вокативна функция пред съществителни за назоваване на одушевени същности, които задължително са в звателен падеж: хора – и стъпи реч ако кажеш в царѣ што да идѣм в черковата Тих. 39.307; олицетворени сакрални сили – заради това ти се мля в смърти почакаи малко Тих. 31.218б; съществителни за колективни субекти – в рудѣ евреискыи защо прѣдадохте на смъртът своѣго блгдтля Тих. 35.258; метафорични названия на отделни и групови субекти – в лѣкавы ѡме иѣдеискыи Тих. 35. 261б; в ѡме поганыи Тих. 35. 257.

– За изразяване на скръб, съжаление, болка. От трите форманта с О – о, олеѣ, ох, в новобългарските дамаскини най-често тези силни отрицателни емоции се изразяват с о. В началото на няколко последователни синтагми о оформя ритмични структури, в които преобладава окайването на тежкото положение на грешниците. Този модел на изказ е типичен за *Словото за Второто пришествие*:

Ѡ голѣма бѣда на нас сега.

Ѡ зла работа на нас сега.

Ѡ каква измама нас измами и какво ны зло даде.

Ѡ голѣм грѣх що ны направи сега тоизи проклети антихрист Лов. За Второто приш. 1128–1133.

Съставителите на текста използват и съчетания от о, наречие в ролята на междуметие и местоимение в дателен падеж или за плюс местоимение във винителен падеж. С тях се семантизира още по-силно чувство на болка. В същия контекст на *Словото за Второто пришествие* изразите с Ѡ злѣ нам, Ѡ злѣ за нас представят в поетичен и силно въздействащ вид страданията на неправедните люде, които са повярвали на Антихрист:

Ѡ злѣ намъ как се измамахме.

Ѡ злѣ намъ как ни се присмѣ тоизи проклетникъ.

Ѡ злѣ за нас сега, че станѣхме засрамени прѣд члци и прѣд агглы.

Ѡ злѣ за нас сега, че как ни олови със дяволска мрѣжа.

Ѡ злѣ намъ сега че как ни олови мѣчителъ да ни мѣчи. Лов. За Второто приш. 1133–1140.

Според нас тези четири израза с начално *W* и пет с начално *W* злѣ образуват една от първите преводни стихотворни творби в новобългарската книжнина. Б. Велчева открива подобна поетична част в Словото за покаяние душевно в *Ловешкия дамаскин* (Младенова, Велчева/Mladenova, Velcheva 2013: 109). Очевидно става дума за съзнателно търсени художествени похвати от българските книжовници. Сред тях междуметията в анафори, етимологичните фигури измама нас измами, мѣчитѣль да ни мѣчи, повторенията олови 2 пъти, измами и измамихмѣ, метафората олови със дяволска мрѣжа, синтактичният паралелизъм и възклицателните изречения изграждат поетичния стил на ранната новобългарска лирика. Изразите с междуметие *0* се оказват особено подходящи за изразяване на силна емоция и за маркиране на началото на всеки стих.

Те се откриват на още едно място в *Словото за Второто пришествие*, където *W* злѣ въвежда девет поредни синтактични цялости, с които се обръща внимание на различните типове грешници (Лов. 1481–1521). Поради обема на всеки въведен абзац не бихме могли да говорим за ритмичност, но със сигурност става дума за анафори, противопоставящи се на предходните 23 абзаца с начално *тогива*, които описват с подробности картината на Второто пришествие на Божия син, и на следходните девет с начално *когато*, с които се пресъздава положението на праведниците и грешниците след Божия съд. В тази сложна система от смислови и езикови опозиции *W* злѣ изразява възмущение и неодобрение към поведението на прегрешилите и по този начин мотивира техните наказания.

– *0* може да се комбинира и с други междуметия с произход от наречие, а понякога и с две едновременно: *о горѣ, о тежко, о горѣ и тежко, о горѣ и злѣ*. С тези изрази се утвърждава християнското разбиране за грешниците както в монологични откъси, в които те сами окайват тежката си съдба – *W горѣ и злѣ намъ грѣшным чѣ съ наричамѣ хрѣстиане, а хрѣстианство не дръжимѣ* Лов. *Слово за Второто пришествие* 1522; така и в поучителни обръщения към вярващите – *w горѣ и тежко кои се ѡтъкмѣтъ на пїани, и лѣжътъ като мрѣтвы и wt бѣ wtлчѣни зарадѣ винопїство* Тих. *Слово против пиянството* 20.209. Тази употреба е свързана с въздействие върху широка публика, с привличане на вниманието ѝ. Тя придава и риторична окраска на по-високия нравствено-дидактичен стил.

Но в нарагива на житията междуметията могат да бъдат и част от споделения разказ за бедите на героите. Така св. Евстатий говори с децата си, когато гемиджията задържа за себе си майка им: *w горѣ мене и вам дѣчица, какво дочакахмѣ* Тих. 5.32. По същия начин се оплаква жената, която мисли мъжа си за небогобоязлив и непочтен в *Житието на св. Николай*: *w тежко мене сыротои* Тих. 15.154. В подобен контекст междуметните изрази са част от личната болка на агиографските персонажи и звучат интимно.

– Семантиката на междуметията *0* обхваща, макар и по-рядко, и положителни емоции – радост, приятна изненада: *w голѣма рѣдѣсть* Тих. 40.3246 в *Житието на св. Алексей*, когато мощите на светеца дават изцеление на всички болни; *w чюдѣ. прѣтворѣ се онази вода на вино като медѣ сладко* Тих. 10.79 в *Сло-*

вото за светите Козма и Дамян, когато с помощта им водата се превръща във вино, за да продължи празникът им.

Междуметието *o* е засвидетелствано над 100 пъти в старобългарските класически паметници, при това с вокативно и емотивно значение (CC/SS 1999: 769). След това го откриваме в произведения от XII, XIII, XIV, XVI, XVII в. Следователно неговото присъствие в историята на българския език е постоянно, то не може да се обясни само с превода на съответните гръцки междуметия, а е свързано с особеност на говоримия български език.

*o*леле е засвидетелствано и в трите дамаскини с две значения:

– Като емотивен маркер на страх: а маное и жената мѣ wt страхѣ паднѣха на лицето си и рекоха. *o*леле намѣ Тих. 11.89; тогива цѣтъ да треперятъ, тогива цѣтъ да викатъ з голѣм глас. *o*леле намѣ злѣ Тих. 18.1976.

– Като израз на скръб, отчаяние, често с удвояване: *o*леле, *o*леле или в комбинация с *o*х: по сичкыте пѣтюве и ѡлицы плачѣ голѣмѣ и шѣпканїе въздышнїе. w злѣ. *o*леле, *o*леле Лов. *Слово за Второто пришествие* 106; ами ще тогива в този врѣме сичкото да омръзне члкъ. ами ще токо да се чюва глас и вьнь и вѣтрѣ, wх, wх, *o*леле Лов. *Слово за Второто пришествие* 1245.

Междуметието *o*леле не е засвидетелствано в старобългарските класически произведения. Но се среща междуметието *o*ле за изразяване на силни негативни и положителни емоции (Стбр/Stbr 2009: 78), налице е един по-ранен етап от оформянето на лексикалната единица без редупликация на *le*. За съществуването на *le* в историята на езика ни има конкретни доказателства и в текстовете на новобългарските дамаскини – глаголът *le*леча и отглаголното съществително *le*лекание са образувани от удвоеното междуметие *le*ле. Употребите на *o*леле в трите дамаскини са предимно в изказвания на отделни агиографски герои. Дори и в авторския наратив те изразяват личното отношение на създателя на текста към обекта на изображение. Преобладаващата семантика на *o*леле е ‘самоокайване с отсянка на страх’. Фактът, че и днес *o*леле и *le*ле са диалектно-разговорни междуметия и частици и от тях се получават много глаголи и съществителни, може да ни насочи към един по-категоричен извод за произхода на *o*леле от говоримия език.

*o*х изразява същите отрицателни чувства като *o*леле и често се комбинира с него. В езика на новобългарските дамаскини три междуметия от структурния тип *o* се осъществяват с такава семантика. Вероятно животът на средновековния човек наистина не е бил лесен и затова страданията често се преживяват и изтъкват в средновековната книжнина. Темата за човешките мъки присъства особено много в съчиненията от XVII в. Според Б. Велчева и О. Младенова, които изследват и издават *Ловешкия дамаскин*, именно през този век природните бедствия – земетресения и наводнения, и обществените катаклизми – насилствена ислямизация на българското население, бунтове, бандитизъм, засилват чувството за предстоящия край на света и оттам интереса към есхатологичната тематика (Младенова, Велчева/Mladenova, Velcheva 2013: 31–32). Затова в основата на новобългарските дамаскини са *Словото за Второто пришествие* и

Видение Павлово, които описват тъкмо съдбата на грешниците и праведниците при Божия съд и след това в ада и рай. Страдащият човек изобщо, както и грешникът по-конкретно се представят с техните истински чувства, с техните възклицания за окайване, за да може текстът по-силно да въздейства на възприемателите, да може да ги поучава на праведност и вяност към християнските императиви. Такава е била стратегията на съставителите на новобългарските дамаскини – да приближат текста максимално много до слушащите. Освен книжовния език на народна основа те използват и други начини за постигане на своите цели. Сред тях е и създаването на убедителен образ на грешниците с тяхната силна скръб и уплаха, този образ води до нравствен катарзис у реципиентите и ги отблъсква от греховно поведение. В такъв контекст междуметията о, олеле и ох стават задължителен елемент от езика на дамаскините.

Както вече установихме при анализа, междуметиято о има вокативно и емотивно значение и може да изразява различни емоции. За да се възприема неговото значение еднозначно, о се комбинира с вторични междуметия с отрицателни конотации: о горѣ, о тежко, о злѣ, о горѣ и тежко, о горѣ и злѣ. За разлика от него, олеле и ох са универсален изразител на мъка, болка, страх, но за да подсилят негативните чувства, често се комбинират. Ще дадем още няколко примера с ох: и плачѣше, и сълзи дѣмаше вх, вх. тежко мене сине мои драголюбны Тих. 39.314, така жали майката за сина си, когото мисли за загинал на война; в къщата си влѣзешь, вх, вѣнь излѣзешь, вх, в горѣ штидешь, вх. на пъть стоишь, вх. на пѣсто мѣсто идешь, вх, ноць доде, олеле, дѣнь доиде, олеле Лов. 924–926, така се оплакват хората в дните преди Второто пришествие на Божия син – в този контекст ох и олеле маркират целия пространствен и времеви континуум и изтъкват, че мъката е всеобхватна и безгранична.

3.1.2. Структурен тип E

€ – В новобългарските дамаскини е налице междуметие € за изразяване на отрицателни емоции. В *Словото за погребение Христово* преди Възкресението Исус слиза в ада. Оплакването на бесовете от силата на Божия син, който ще извади душите от ада, е предадено с три поредни синтагми, въведени от двойните междуметия о, о, € и ѹвы, ѹвы: адово рыданіе, и что дѣмаше, ѡ, ѡ, что € тази нѣжда €€, €€, что € тази сила ѡт на заранина ... оѹвы, оѹвы, колко € ꙗкова дръжава Тих. 35.263. В този контекст € изразява едновременно силен страх и окайване пред идващия Исус и се вписва в поредицата междуметия за негативни чувства. Не е засвидетелствано в старобългарския период, макар че днес се употребява често.

3.1.3. Структурен тип У

В старобългарските класически произведения се срещат три междуметия от структурен тип У – оу, с вариант ю (4 пъти) за изразяване на самосъжаление и болка; оѹвы (3 пъти) със същата семантика и оѹва (8 пъти) в два евангелски контекста като изразител на неодобрение и възмушение (Стбп/Stbr 2009: 1011, 1025). В историята на езика ни ѹва отпада.

Оувы – В новобългарските дамаскини се открива само оувы в два примера. Единият, вече цитиран, е с удвояване в *Словото за погребение Христово*. Вторият в комбинация с ох е от *Словото за ап. Матей* и в него междуметията изразяват болката и страха на царя, който иска да убие апостола, но по Божия воля ослепява: и царь рече. ѿх, и ѡвы мене, и тежко ми. ослѣпѣх и не видѣ никого. и сичко тѣло мое разслаби се Тих. 37.277. Тези употреби, макар и единични, доказват непрекъснатостта в осъществяването и на този структурен тип междуметия в историята на книжовния ни език.

3.1.4. Структурен тип Я

В граматичната литература няма категорично осмисляне на я като междуметие, в много речници я се представя като частица. Нашият опит да я впишем в категорията на междуметията се мотивира от употребата ѝ в специални дискурсивни маркери, които ще разгледаме при вторичните междуметия. Именно този поглед на съвременната лингвистика, който определя изрази като *виж, слушай, знай* и др. като междуметия, ни дава основание да опишем примерите с я в тази част на проучването ни. С цялото съзнание, че това е начало на ползотворна дискуссия относно характера на я в историята на езика ни.

Я – Лексикалната единица се включва в начални формули за приковаване на вниманието на слушателя от типа ами я послушаи, като изразява подкана към съсредоточаване. Откриваме я в следните контексти: ами я послушаи мене старца Тих. 17.174б; я послушаите Тих. 18.187б; ами я кажи Лов. 321; ами я почакаи Лов. 270; я послушаите мене Тих. 36.271б. Съчетава се с въвеждащо ами и с повелителна форма на глагол.

3.2. Вторични междуметия

3.2.1. Междуметия от наречия с отрицателни конотации

В старобългарските класически произведения само гор^е се причислява към категорията на междуметията (Стбр/Stbr 1999: 359). Както вече видяхме, открива се и в *Бележките* от XVI в. В новобългарските дамаскини определено тази категория междуметия се обогатява значително, налице са примери с горе, горко, злѣ и тежко. Всички те се употребяват с дателни форми на личните местоимения или със съществителни за одушевени същности в дателен падеж. Тази особеност на вторичните междуметия – да управляват име в дателен падеж – съществува от старобългарски до днес. В своето изследване върху съвременния български и руски език Кр. Петрова представя примери за отделни междуметия, които запазват способността да управляват зависима дума (Петрова/Петрова 2016).

Гор^е – В много контексти изразява болка и съжаление в комбинация с о, злѣ, тежко. Част от примерите бяха цитирани по-горе. Тук ще приведем още: ѿ горе теѣѣ и на дѡшѣта ти че є отишла въ адѣ Тих. 35.262б; ѿ горе мене, комѡ се оуподо-виѡ азѣ Тих. 13.122.

Горко – Характерно за книжовния език на народна основа е навлизането на думи от говоримия и съжителството на нови и стари словообразователни варианти. В случая също се наблюдава такъв процес – горе и горко се осъществяват като междуметия в текста с количествен превес на новата дума. Семантиката на двете междуметия е идентична, както и употребата им с местоимение или съществително в дателен падеж: *вх, вх горко мене чедо мое Тих. 40.323б*, така оплаква майката починалия си син св. Алексей; *в горко тебѣ тогѣва, че си прѣдаль дѣшѣта своа даволѣ Тих. 1.7*, така авторът окаява грешника, който пожелава чужда жена и не спазва Божиите заповеди.

Злѣ – Наречието *злѣ* в езика на новобългарските дамаскини се реализира като вторично междуметие. Примерите са достатъчно на брой и с убедителна семантика и структура, които позволяват да твърдим, че процесът на междуметизация е завършил. Най-същественият признак, изтъкван от съвременните езиковеди, е налице – изразите със *злѣ* могат да се употребяват извън изречението и имат собствено значение, което съхраняват. Те означават силно съжаление, болка, притеснение: *влеле, намѣ злѣ как ни изльгѣ дѣволѣ Тих. 18.197б*; *в злѣ на таквизи мъжѣ или жены Тих. 18.197б*. Повечето примери са от *Словото за Второто пришествие* точно заради съзнателно търсеното от съставителите въздействие върху възприемателите на текста чрез силни, емоционално изградени образи на грешниците, които да ги отблъскват от подобно поведение. Езиковият материал показва още една важна особеност на книжовния език на народна основа – не само лексикалните единици, но и граматичните модели – нови и стари – се съчетават. *Злѣ* се комбинира с местоимения и съществителни имена в дателен падеж, както и с предлог *на* и местоимения и съществителни имена във винителен падеж, който при имената съвпада с именителния: *злѣ намѣ и злѣ на нас, злѣ грѣшнымѣ и злѣ на таквизи мъже или жены*. Това всъщност е естественият път за изграждане на нов тип книжовен език.

Тежко – Това наречие е засвидетелствано еднократно в езика на *Тихонравовия дамаскин* със значение ‘с много усложнения, тежко’ в колокацията *тежко лежа* и 29 пъти се осъществява като междуметие в изрази от типа *о тежко ми*. Те се използват за окаяване и съжаление на сребролюбца Юда: *в тежко мѣ на дѣшѣта скверна и нечиста Тих. 34.250б*; на езичника, чиито богове загиват: *и царѣ повѣгна и дѣмаше. вх тежко мене, загынаха моите богове Тих. 37.278б*; или на обикновения човек, когато смъртта го вика при себе си: *в тежко си мене сырмахѣ грѣшномѣ и бѣдномѣ как ме смръть тегли Тих. 31.217б*.

Тежко и горко/горе ми – Съчетаването на две междуметия подсилва основното им значение и прави авторовия изказ по-близък до диалогичния и до живия език на XVII в. Засвидетелствани са примери с *горко* и *горе*: *тежко нам и горко, оти на ѡмь ные това не полагаме Тих. 39.319*, в *Словото за св. Георги* става дума за онези, които не мислят за своите грехове, именно те са за окаяване, защото ги чакат мъките в ада; *в горѣ и тежко които пиятъ вино съ тѣпане и свиркы, а бѣжа работа не тачатъ Тих. 39.318*, в същата аксиологична система на отрицание се ситуират и тези, които пият вино и се веселят с музика, вместо смирено и богобоязливо да празнуват свещения ден на св. Георги.

3.2.2. Междуметия от заети литургични възгласи

Както вече споменахме, заетите лексикални единици като *амин* и *алилуя* при превода на богослужебната литература на старобългарски вероятно са пазили своето първоначално лексикално значение: *амин* ‘истина е, така е’, *алилуя* ‘хвалете Господа’. Но още в старобългарския период те започват да се осъществяват и като междуметия, и то по-често, отколкото като съществителни. В съвременните речници също ги представят като междуметия, но с възможност в определени контексти да се реализират като съществителни (РБЕ/РВЕ *амин*, *алилуя*). В езика на новобългарските дамаскини двете заемки от еврейски имат разнообразна семантика. Според нас все още в някои контексти се пази литургичният им характер, докато в други първоначалното значение е избледняло.

Амин – Осъществява се като междуметие с две значения: за потвърждаване истинността на някакво твърдение при размяна на реплики: и рече това є тѣло хѣво. и ѿ чашѣ така рече. това є кръвь хѣва пролѣана ... и глас се чю ѡтсѣвыше, че каже аминь Тих. 37.281; за пожелание нещо да се сбъдне: и ѿ този час єпѣкъ платонь постави царя да є сѣченикъ ... и сичкыте рекоше аминь Тих. 37.281. И в двете употреби амин участва в езиковото общуване. Но при първия тип е задължителна диалогичната форма и затова можем да го причислим към комуникативния тип междуметия. А при втория се вербализира положително отношение към някакво действие или твърдение, затова бихме го определили като пожелателен/волитивен тип.

Алилуя – Само с две употреби в *Тихонравовия дамаскин*, не се открива в *Ловешкия* и *Троянския* вероятно защото се осъзнава като книжовен елемент, отдалечен от говоримия език. При това само в текста на *Чудото във влахернската църква в Цариград* може да се говори за междуметие за изразяване на похвала и славословие: и не могох дрѣго да разѣмѣ что пояхѣ. тъкмо разбрах, аллѣлѣа Тих. 3.20. В другия пример от *Словото за ап. Матей* алилуя е с терминологично значение, назовава специфична част от псалтирния текст. По същия начин заемките от гръцки *анатема* и *осанна*, които днес се представят като междуметия, в новобългарските дамаскини пазят първоначалното си значение: *анатема* ‘проклятие’ и *осанна* ‘спаси ни’ (само в цитат от Евангелието на Йоан 12.13).

3.2.3. Междуметия от сакрални формули

Вторични наречия от обръщения към роднини или към Бога в новобългарските дамаскини не са засвидетелствани. Звателните форми маико, мати, брате, както и Боже, Господи, които днес често се осъществяват като междуметия с експресивен характер, в дамаскините запазват първичното си значение в обръщения към съответните адресати. Особено чести са Боже и Господи в началото на молитви и молби към висшата сакрална сила в моменти на тежки изпитания.

Откриват се обаче някои сакрални формули, които в определени контексти са загубили първоначалната си семантика и се употребяват като междуметия.

Слава тѣбѣ Христе Боже – Този възглас обикновено е славословие в обръщение към Бога. Като междуметие се среща извън рамките на познатия модел,

тоест в друго обкръжение, и изразява радост и приятна изненада. Например в *Словото за архангелите Михаил и Гавриил* игуменът иска да сподели голямата си радост от чудното спасение на момъка, хвърлен с камък във водата, и възкликва: слава тебъ хѣ бѣ. прїидѣте да ѡлѣземъ братїе оу црква Тих. 11.102, сравни и Тих. 17.174б.

Жив Господ, Бог – Стара формула за изразяване на вяра и почит към сакралната сила. В новобългарските дамаскини се реализира като междуметие за подчертаване на увереност в нещо: и рече ефимїанъ. тако ми живь гѣ бѣ. не знаю да има такъвзи члкъ Тих. 40.322; и рече анна. живь гѣ бѣ мои и ако придобѣ мѡжко дѣте или женско азъ да го дамъ да є даръ вѣ Тих. 13.122.

Тako ми – В горния пример 40.322 междуметното съчетание жив Господ, Бог се комбинира с още едно: тако ми, което също е много старо, използва се при заклеване в езическите богове, затова е засвидетелствано в старобългарски като тако ми богы (СтБР 1999: 104), по-късно се съотнася с единствения християнски Бог, а след това губи първичната си семантика и се превръща в междуметие от утвърдителен тип.

Тako ми Бога – Този лексикален вариант на междуметието насочва към християнската му интерпретация, а семантиката му е: ‘заклевам те, направи това’: не вѣгаи, ами се запри та ме почакаи недостоинаго. стани тако ти бѣ не вѣгаи. това зосимъ дѡмаше Тих. 17.166. Анализът показва, че с това съчетание категорично се заявява желанието на говорещия нещо да се случи според волята му, затова можем да го причислим към волунтативния тип междуметия.

3.2.4. Междуметия от повелителни форми на глаголи за сетивни възприятия

В съвременната езиковедска литература се обсъжда въпросът за междуметията като дискурсивни маркери. Те са описани като прагматически маркери, които регулират протичането на комуникацията: функционират като сигнал за включване в диалог, заявяват желанието за реплика или за смяна на темата, сигнализират разбирането и желанието да се поддържа комуникацията, изразяват емоционално и когнитивно отношение на говорещия към това, което съобщава, или към репликите на събеседника (Петрова/Petrova 2016). Към междуметията с подобни функции се причисляват глаголни повелителни форми като *слушай/слушайте, виж/вижте, знай/знайте*, които назовават предимно сетивни възприятия и когнитивни дейности.

В новобългарските дамаскини, чиято стратегия на въздействие се изгражда въз основа на максимално приближаване до възприемателите, на диалогичност и комуникация с тях, е напълно естествено да се потърсят междуметни изрази с такива функции.

Ами послушаите – Нашият анализ на ексцерпирания материал установи, че съществува обичайна начална формула ами послушаите, с която се изисква вниманието на слушателя, защото започва важна част от текста. Словосъчетанието има междуметна функция, понеже може да се употребява самостоятелно

като сигнал за съсредоточаване. Цялата формула е пряк израз на емоцията на автора на изказването, който предхожда самото изказване. Тя стои в началото на обръщението на книжовника към християните и е част от изразните средства, с които се осъществява новата социолингвистична функция на книжовния език на народна основа през XVII в. Ами послушаите се осъществява като дискурсивен маркер, защото според модерните интерпретации изразява емоционално и когнитивно отношение на говорещия към това, което съобщава. Чрез него текстът се превключва от дискурса на наратива към дискурса на поучението, заключението или съществената част на изложението: ами послушаите как бы пакъ и мѣнїето негово Тих. 5.38б; ами послушаите и тои какъ псофиса Тих. 9.65; ами послушаите бл҃свенїи хр҃стіане да вы кажем що цѣть да доумать грѣшниците прѣд г҃а б҃а Тих. 18.205; ами послушаите бл҃свенїи хр҃стіане да разберете на какво се мѣсто мѣчатъ грѣшниците чл҃ціи Тих. 32.231.

Този междуметен израз винаги приканва към подражание на парадигматичните християнски образци, защото, за да наподобим нещо, трябва добре да го опознаеш (т.е. добре „да слушаш“).

Слоушаи/слоушаите – Внимателното проучване на материала в *Тихонравовия дамаскин* позволява да се открият етапите на вторична декатегоризация на императивните глаголни форми слоушаи/слоушаите и постепенното им превръщане в междуметия. Налице са примери, в които семантиката ‘слушай внимателно и разбирай’ се актуализира, без да се губи глаголната същност на формите: и др҃уго чюдо слоушаите Тих. 2.14б, 11.102; слоушаите и др҃уго чюдо Тих. 9.72б; и др҃уго сказанїе слоушаите Тих. 11.90б. Появява се специфична реализация на слоушаи само в диалогична реч с обръщение към събеседника с основна функция да привлече вниманието на слушащия: отговор на св. Йоан Богослов на един нечист дух – слоушаи лоукавыи доуше. повелѣвам ти ... да не отидешь никога да прѣльстишь чл҃ка Тих. 6.44б; отговор на ангела водач на св. Павел във Видение Павлово – слоушаи павле като ти на прѣд казах тази дълбина нема краи и не може са измѣри Тих. 32.231б, сравни 32.227.

Не са малко примерите, когато слоушаи/слоушаите се осъществяват като междуметия, дискурсивни маркери. Това са контексти, в които императивните глаголни форми се употребяват напълно самостоятелно, без обръщение и не са в пряка семантична връзка със съдържанието на посланието. Те призовават адресатите да разсъждават, да се съобразяват с казаното. Например: и така подобаше х҃с да потегли. слоушаи. х҃с се зове б҃ъ и чл҃къ Тих. 38.291; а вые самы себѣ познаите, и спикасаите. и да наидете доумата чтото доумаме че е истина и какъ. слоушаи. кога сѣдишь на гозьба индѣшь и пиешь сичкыи днь ... ами е оулѣзло провала на ср҃дцето и несытыи дѣволь Тих. 11.10б; и что е събранїе аг҃лвмь слоушаите. б҃ъ на прѣдъ като сътвори аг҃лы и остави гы на своа си воля да боудуць Тих. 11.83б. Цитираните текстове се отнасят до познанието на висши сакрални същности като Иисус Христос и ангелите или до труднопостижимото себепознание и затова точно тук се появяват дискурсивните маркери, за да осигурят максимално съучастие на възприемателите и да покажат отношението на пишещия към важността на изказването.

Към тези примери трябва да прибавим и случаите с *я слоушаи*, *я слоушаите*, *я послоушаите*, които бяха представени при Я.

В текста на *Ловешкия дамаскин* също има примери със *слоушаи/слоушаите*, които илюстрират начина на декатегоризация на императивните глаголи. Налице са междуметни изрази *ами послоушаите* (*Слово за Второто пришествие* 57, 79) и *и послоушаите* (*Слово за Второто пришествие* 44, 136, 860), както и самостоятелно употребена форма *слоушаите* с междуметен характер: и да кажем що е была планината. Слоушаите. Камикать дѣто сеѣкъсна самси ѿ планиньта ... та е тоизи камикъ х̄с истинны Лов. *Слово за Второто пришествие* 293.

Проученият езиков материал от новобългарските дамаскини доказва, че в книжовния български език през XVII в. вече съществуват междуметия, дискурсивни маркери от типа *слоушаи/слоушаите* и *ами послоушаите*. В рамките на християнската по тип книжнина и в контекста на фикционален диалог с читатели и слушатели те изтъкват стойността на утвърждаваните в изказването християнски ценности и изискват внимание и разбиране от страна на възприемателите.

4. Заключение

Дори от ограничените примери става ясно, че междуметията в диахрония са нестабилен клас от езикови единици, които обаче са много старинен начин за изразяване на емоция. Поради това най-честите им представители са просто гласни фонемни или комбинация от звукове. Такъв е случаят с поредицата старобългарски междуметия на основата на гр. *ὦ*, *οὐά* и др. Въпреки синтактичната си изолираност и затвореност те си взаимодействат с частиците и редица случаи остават спорни в граматичната си характеристика дали са частици за изразяване на емоция, или междуметия. Особено в диахрония този въпрос създава теоретични затруднения. Въпреки тези уговорки нашият анализ на два корпуса от Българското средновековие установи някои важни факти относно междуметията в диахрония. В ексцерпирания от нас материал, който е близък до говоримия език от съответните епохи, съществуват следните структурни и семантични групи междуметия:

1. Към първичните от структурен тип *О* се отнасят междуметията *о*, *оҳ*, *ои*, *олеле*, като *о*, *оҳ* и *ои* имат вокативно значение (регистрирано само в бележките за *оҳ* и *ои*), а *о*, *оҳ*, *олеле* са с емотивно-експресивна семантика в голяма част от употребите си. Само *о* може да изразява и положителни емоции, докато *оҳ* и *олеле* са универсален маркер за страх, скръб и отчаяние. Специфична е употребата на *о* като начален и ритмоструктуриращ елемент в новобългарските дамаскини.

2. Към първичните от структурен тип *Е* се отнасят междуметията *е* и *е де*, те също принадлежат към емоционално-експресивния тип и изразяват страх, съжаление.

3. Към първичните от структурен тип *ОУ* в анализирания материал е засвидетелствано междуметията *оувы*, чиито значения също се съотнасят с отрицателни емоции.

4. Към първичните от структурен тип *Я* само в новобългарските дамаскини се открива междуметие *я* в началото на изрази с междуметен характер, с които се изисква внимание от страна на възприемателите. Те могат да бъдат определени като комуникативен тип, защото служат за поддържане на комуникацията.

5. Специфично по форма е междуметието *идохилеле* от *Абагара* на Филип Станиславов, което е съставено от 2 или 3 първични междуметия, а по семантика принадлежи към емоционално-експресивните.

6. Вторични междуметия, получени от наречия с отрицателни конотации, се срещат още в старобългарски, ние установяваме наличието на *горе*, *горко*, *тежко*, *злѣ* в различни комбинации помежду им и с *о*. Те изразяват страх, болка, самоокайване в още по-голяма степен и са характерни за диалогични откъси от текста.

7. Вторични междуметия от звателни форми са засвидетелствани само в бележките на българските книжовници. *Млико моѣ*, *мои братѣ* се осъществяват като емотивни единици.

8. Вторични междуметия от заети литургични възгласи също могат да се отделят. *Амин* се реализира като междуметие от комуникативен тип при семантика 'така е, потвърждавам' и от волитивен тип при семантика 'така да бъде'. *Алилуѣ* има експресивен характер и се употребява със значение 'слава, хвала'.

9. Вторични междуметия от сакрални формули в ексцерпираниите източници се откриват в текстовете на новобългарските дамаскини: *слава тебѣ Христе* *Боже* е емоционално-експресивен тип междуметие и изразява радост, приятна изненада; *Жив Господ Бог* и тако ми изразяват увереност в истинността на нещо, утвърждаване на някакво твърдение. Те поддържат общуването, като изтъкват отношението на говорещия към изказването на събеседника или към собственото си, затова могат да бъдат причислени към комуникативния тип. А междуметието тако ми *Бога* със семантика 'заклевам те, не прави това' се определя като волунтативно.

10. Особено интересни са вторичните междуметия от глаголи за сетивни възприятия като *слѣшай/слѣшаите* и *ами послѣшаите*. Те се осъществяват като дискурсивни и прагматични маркери, защото чрез тях текстът се превключва от дискурса на наратива към дискурса на поучението, заключението или съществената част на изложението. Те моделират комуникацията, като изискват вниманието на реципиентите, и изразяват отношението на говорещия към изказването. Определено става дума за силно положителна аксиологична оценка на темата в текста, която изисква и специални маркери при въвеждането си.

Междуметията са колкото устойчив, толкова и развиващ се клас от думи и върху тях, както върху всички езикови единици, действат тенденциите към устойчивост и промяна, традиция и иновация. Те попадат както в сферата на книжовните явления, така и в речевата стихия на носителите на езика. *Ои*, *оеле*, *ох*, *е*, *е дѣ*, *я слѣшай*, *о горко ми*, *о злѣ* и др. междуметия трябва да признаем за безспорни разговорни явления на живата българска реч през Средновековието.

Литература

- Бележки 2003, 2004:** Христова, Б., Д. Караджова, Е. Узунова. *Бележки на българските книжовници X–XVIII в.* Т. 1. X–XV в. Т. 2. XVI–XVIII в. София: Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, 2003, 2004.
- Вежбицка 1999:** Вежбицкая, А. Семантика междометий. – В: *Семантические универсали и описание языков.* Москва: Языки русской культуры, 1999, 611–647.
- Дьомина 1971:** Демина, Е. И. *Тихонравовский дамаскин. Болгарский памятник XVII века.* Часть II. София: Издателство на БАН, 1971.
- Иванова 1967:** Иванова, А. *Троянски дамаскин. Български паметник от XVII в.* София: Издателство на БАН, 1967.
- Илиева 2019:** Илиева, Т. Транспозицията като словообразователен способ в историята на българския език, или за превращенията на една старобългарска дума. – В: *Лингвистични проблеми/Linguistic problems.* 1. Благоевград: УИ „Неофит Рилски“, 2019, 47–59.
- Младенова, Велчева 2013:** Младенова, О., Б. Велчева. *Ловешки дамаскин. Новобългарски паметник от XVII век.* София: Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, 2013.
- Ницолова 2008:** Ницолова, Р. Междуметията – заварените деца на граматиката. – В: *В търсене на смисъла и инварианта.* Я. Бъчваров, ред. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2008, 275–285.
- Петрова 2005:** Петрова, Кр. Словообразователни особености на междуметията в руския и българския език. – В: *Littera Scripta Manet. Сборник в чест на 65-годишнината на проф. д-р Васила Радева.* София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2005, 359–367.
- Петрова 2011:** Петрова, Кр. Междуметия заемки в българския и руския език. – В: *Езикът и социалният опит. Проблеми на социолингвистиката.* В. Търново: Знак '94, 2011, 400–407.
- Петрова 2016:** Петрова, Кр. *Сопоставително изследование междометий в русском и болгарском языках.* София: Международно дружество по социолингвистика, 2016.
- Пундев 1924:** Пундев, В. Сборникът Абагар от епископ Филип Станиславов. – *Годишник на Народната библиотека в Пловдив за 1924 г.*, Пловдив, 1926, 289–337.
- РБЕ:** *Речник на българския език* < <http://ibl.bas.bg/rbe/> > (посетен на 12.01.2020).
- РКБЕНО 2012:** *Речник на книжовния български език на народна основа.* София: Валентин Траянов, 2012.
- Стаменов 2015:** Стаменов, М. Неменливите думи и възклици на акад. Беньо Цонев и модалната рамка на изказа в речта на българите при употребата на заемки от османски турски. – В: *Известия на ИБЕ*, кн. 28, 2015, 273–287.
- Стаменов 2020:** Стаменов, М. Лексикално-граматична омонимия и граматикализация при неизменяемите думи в българския език – насоки и резултати. – В: *Доклади от Международната годишна конференция на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ (София, 2020 г.).* Т. I. Под ред. на В. Мичева и др. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, 2020, 24–34.
- СС 1999:** *Старославянският словарь (по рукописям X–XI веков).* Москва: Русский язык, 1999.
- Стър 1999, 2009:** *Старобългарски речник.* Т. 1. А–Н. Т. 2. О–У. София: Валентин Траянов, 1999, 2009.

- Томова 2011:** Томова, К. Междуметия от чужд произход в българския и чешкия език. – В: *Научни трудове на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“*, т. 49, кн. 1, сб. А, Филология, 2011, 204–214.
- Томова 2015:** Томова, К. Етнолингвистични особености на някои български междуметия. – В: *Научни трудове на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“*, т. 53, кн. 1, сб. А, Филология, 2015, 240–253.
- Томова 2016:** Томова, К. *Междуметията в системата на чешкия и българския език*. Дисертация за придобиване на образователната и научна степен „доктор“. Пловдив. 2016.
- Цибранска-Костова 2016:** Цибранска-Костова, М. Абгарът на Филип Станиславов: от артефакта към езиковия ресурс. – *Zeszyty Cyrylo-Methodiańskie*, 5, 2016, 6–23.
- Цонев 1984/1934:** Цонев, Б. *История на българския език*. Т. 2 (Българско езиковедско наследство). София: Наука и изкуство, 1984/1934.

References

- Ameka 1992:** Ameka, F. Interjections: The universal yet neglected part of speech. – *Journal of Pragmatics*, 18, 1992, 101–118.
- Belezhki 2003, 2004:** Hristova, B., D. Karadzhova, E. Uzunova. *Belezhki na balgarskite knizhovnitsi X–XVIII v. T. 1. X–XV v. T. 2. XVI–XVIII v.* [Notes of the Bulgarian writers X–XVIII cc. Vol.1. X–XV c. Vol. 2. XVI–XVIII c.]. Sofia: Narodna biblioteka „Sv. sv. Kiril i Metodiy“, 2003, 2004.
- Dyomina 1971:** Demina, E. I. *Tihonravovskii damaskin. Bolgarskii pamiatnik XVII veka. Chast' II.* [Tihonravov's damascene. Bulgarian manuscript from XVII c. Part II.]. Sofia: Izdatelstvo na BAN, 1971.
- Ilieva 2019:** Ilieva, T. Transpozitsiyata kato slovoobrazovatelnen sposob v istoriyata na balgarskiya ezik, ili za prevrachteniyata na edna straobalgarska дума. [Transposition as an Old Bulgarian means in the history of the Bulgarian language, or about the transformations of one Old Bulgarian word]. – In: *Lingvistichni problemi/Linguistic problems*. 1, Blagoevgrad: UI „Neofit Rilski“, 2019, 47–59.
- Ivanova 1967:** Ivanova, A. *Troyanski damaskin. Balgarski pametnik ot XVII v.* [Troyan's damascene. Bulgarian manuscript from XVII c.]. Sofia: Izdatelstvo na BAN, 1967.
- LS 1996:** *A Greek-English Lexicon*. Compiled by H. G. Liddell and R. Scott. Oxford, with revised supplement. Oxford: Clarendon Press, 1996.
- Mladenova, Velcheva 2013:** Mladenova, O., B. Velcheva. *Loveshki damaskin. Novobalgarski pametnik ot XVII vek.* [Lovech damascene. New Bulgarian manuscript from XVII c.]. Sofia: Natsionalna biblioteka „Sv. sv. Kiril i Metodiy“, 2013.
- Nitsolova 2008:** Nitsolova, R. Mezhdumetiyata – zavarenite detsa na gramatikata [Interjections – the found children of grammar]. – In: *V tarsene na smisala i invarianta*. Ya. Bachvarov, red. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 2008, 275–285.
- Nordgren 2015:** Nordgren, L. *Greek Interjections: Syntax, Semantics and Pragmatics. Trends in linguistics*, 273. Berlin; Boston: De Gruyter Mouton, 2015.
- Petrova 2005:** Petrova, Kr. Slovoobrazovatelni osobenosti na mezhdumetiyata v ruskia i balgarskia ezik [Word-forming features of interjections in Russian and Bulgarian]. – In: *Littera Scripta Manet. Sbornik v chest na 65-godishninata na prof. dfn Vasila Radeva*. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 2005, 359–367.

- Petrova 2011:** Petrova, Kr. Mezhdumetia zaemki v balgarskia i ruskia ezik [Interjections borrowings in Bulgarian and Russian]. – In: *Ezikat i sotsialniyat opit. Problemi na sotsiolingvistikata*. V. Tarnovo: Znak '94, 2011, 400–407.
- Petrova 2013:** Petrova, Kr. Interjections as pragmatic and discourse markers in Russian and Bulgarian. – In: *Orbis linguarium*, 2013, № 11, v. 1, Blagoevgrad, UI „Neofit Rilski“ Faculty of slavic studies, 48–54.
- Petrova 2016:** Petrova, Kr. *Sopostavitel'noe issledovanie mezhdometii v ruskom i bolgarskom iazykakh* [Comparative study of interjections in the Bulgarian and Russian languages]. Sofia: Mezhdunarodno druzhestvo po sotsiolingvistika, 2016.
- Pundev 1924:** Pundev, V. Sbornikat Abagar ot episkop Filip Stanislavov [The collection Abagar by Bishop Filip Stanislavov]. – *Godishnik na Narodnata biblioteka v Plovdiv za 1924 g.*, Plovdiv, 1926, 289–337.
- RBE:** *Rechnik na balgarskia ezik* [Dictionary of Bulgarian Language]. <<http://ibl.bas.bg/rbe/>> (12.01.2020).
- RKBENO 2012:** *Rechnik na knizhovnia balgarski ezik na narodna osnova* [Dictionary of the literary Bulgarian language on a folk basis]. Sofia: Valentin Trayanov, 2012.
- Stamenov 2015:** Stamenov, M. Nemenlivite dumi i vazklytsi na akad. Benyo Tsonev i modalnata ramka na izkaza v rechta na balgarite pri upotrebata na zaemki ot osmanski turski [The Unchangeable Words and Exclamations by Acad. Benyo Tsonev and the modal framework of statement in the speech of Bulgarians in the use of borrowings from Ottoman Turkish]. – In: *Izvestia ta IBE*, kn. 28, 2015, 273–287.
- Stamenov 2020:** Stamenov, M. Leksikalno-gramatichna omonimia i gramatikalizatsia pri neizmenyaemite dumi v balgarskia ezik – nasoki i rezultati [Lexical-grammatical homonymy and grammaticalization of invariant words in the Bulgarian language – guidelines and results]. – In: *Dokladi ot Mezhdunarodnata godishna konferentsia na Instituta za balgarski ezik „Prof. Lyubomir Andreychin“ (Sofia, 2020 godina)*. T. I. Pod red. na V. Micheva i dr. Sofia: Izdatelstvo na BAN „Prof. Marin Drinov“, 2020, 24–34.
- StbR 1999, 2009:** *Starobalgarski rechnik* [The Old Bulgarian dictionary]. Tom I, tom II. Sofia, Valentin Trayanov, 1999.
- SS 1999:** *Staroslavianskii slovar' (po rukopisiam X–XI vekov)* [The Old Slavonic dictionary (on the manuscripts from X–XI c.)]. Moskva: Russkii iazyk, 1999.
- Tomova 2011:** Tomova, K. Mezhdumetia ot chuzhd proizhod v balgarskiya i cheshkiya ezik. [Interjections of foreign origin in the Bulgarian and Czech languages]. – In: *Nauchni trudove na Plovdivski universitet „Paisiy Hilendarski“*, tom 49, kn. 1, sb. A, Filologia, 2011, 204–214.
- Tomova 2015:** Tomova, K. Etnolingvistichni osobenosti na nyakoi balgarski mezhdumetia [Ethnolinguistic features of some Bulgarian interjections]. – In: *Nauchni trudove na Plovdivski universitet „Paisiy Hilendarski“*, tom 53, kn. 1, sb. A, Filologia, 2015, 240–253.
- Tomova 2016:** Tomova, K. *Mezhdumetiya v sistemata na cheshkiya i balgarskiya ezik* [Interjections in the system of the Czech and Bulgarian languages]. Disertatsiya za pridobivane na obrazovatelnata i nauchna stepen „doktor“. Plovdiv. 2016.
- Tsibranska-Kostova 2016:** Tsibranska-Kostova, M. Abagarat na Filip Stanislavov: ot artefakta kam ezikovia resurs [Philip Stanislavov's Abagar: from the artifact to the language resource]. – *Zeszyty Cyrylo-Metodiańskie*, 5, 2016, 6–23.
- Tsonev 1984/1934:** Tsonev, B. *Istoria na balgarskia ezik*. T. 2 (Balgarsko ezikovedsko nasledstvo) [History of the Bulgarian language. Vol. 2 (Bulgarian Linguistic Heritage)]. Sofia: Nauka i izkustvo, 1984/1934.

- Warhton 2003:** Warhton, T. Interjections, language and the ‘showing’/‘saying’ continuum. – *Pragmatics and Cognition*, vol. 11, issue 1, 39–91. <<https://pdfs.semanticscholar.org/9c31/96f17742a3915bbc3598d2a6d6929341c2fc.pdf>> (12.01.2020).
- Wierzbicka 1992:** Wierzbicka, A. The semantics of interjection. – *Journal of Pragmatics*, 1992, 18, 159–192.
- Wierzbicka 1994:** Wierzbicka, A. Cognitive domains and the structure of the lexicon: The case of emotions. – In Hirschfeld L. & S. Gelman (eds.). *Mapping the Mind: Domain Specificity in Cognition and Cultur*. Cambridge: Cambridge University Press, 1994, 431–453.
- Wierzbicka 1996:** Wierzbicka, A. *Semantics: Primes and Universals*. Oxford: Oxford University Press, 1996.
- Wierzbicka 1999:** Wierzbicka, A. *Semantika mezhdometii* [Semantics of Interjections]. – In: *Semanticheskie universalii i opisanie iazykov*. Moskva: Iazyki russkoi kul’tury, 1999, 611–647.

Проф. дфн Марияна Цибранска-Костова
 Секция за история на българския език
 Институт за български език „Проф. Л. Андрейчин“
 Българска академия на науките
 бул. „Шипченски проход“ 52, бл. 17
 1113 София, България
 tzibran@abv.bg

Prof. Mariyana Tsibranska-Kostova, DSc
 Department of History of Bulgarian Language
 Institute for Bulgarian Language „Prof. Lyubomir Andreychin“
 Bulgarian Academy of Sciences
 52 Shipchenski prohod Blvd., bl. 17
 Sofia 1113, Bulgaria
 tzibran@abv.bg

Доц. д-р Ваня Мичева
 Секция за история на българския език
 Институт за български език „Проф. Л. Андрейчин“
 Българска академия на науките
 бул. „Шипченски проход“ 52, бл. 17
 1113 София, България
 v.micheva@gmail.com

Assoc. Prof. Vanya Micheva, PhD
 Department of History of Bulgarian Language
 Institute for Bulgarian Language „Prof. Lyubomir Andreychin“
 Bulgarian Academy of Sciences
 52 Shipchenski prohod Blvd., bl. 17
 Sofia 1113, Bulgaria
 v.micheva@gmail.com